

Notariat polski w rozwoju dziejowym

Autor: prof. Dorota Malec, Uniwersytet Jagielloński

- I. Okres staropolski. Notariat w Polsce przedrozbiorowej.
- II. Okres zaborów. Notariat na ziemiach polskich w XIX i początkach XX w.
- III. Druga Rzeczypospolita.
- IV. Druga wojna światowa.
- V. Notariat w PRL.
- VI. Prawo o notariacie z 1989 r.
- VII. Prawo o notariacie z 1991 r.

I. Okres staropolski. Notariat w Polsce przedrozbiorowej.

Historyczne początki notariatu na ziemiach polskich. Notariat publiczny posiada w Polsce długą, wielowiekową historię i tradycję działania. Rozwój instytucji, działanie w zróżnicowanych warunkach prawnych i ustrojowych, przyniosły w ciągu trwającej wiele stuleci ewolucji występowanie odmiennych form i zmieniającej się na przestrzeni wieków roli, odgrywanej przez polskich notariuszy.

Początki notariatu na ziemiach polskich sięgają odległych czasów średniowiecza i związane są z działalnością notariatu kościelnego. Choć w Polsce znani byli i występowali także notariusze cesarscy, to większą rolę odegrali notariusze papiescy, mianowani przez papieża, bądź upoważnioną przez niego osobę.

W 1284 r. arcybiskup Jakub II Świnka uzyskał od ówczesnego papieża Marcina IV zgodę na mianowanie przez arcybiskupa gnieźnieńskiego 2 notariuszy publicznych. W 1287 r. jeden z nich, notariusz Budziszlaw, pracujący w kancelarii arcybiskupiej, sporządził pierwszy znany na ziemiach polskich dokument notarialny. Kolejne dokumenty pojawiać się zaczęły nieprzerwanie po 1309 r. Początkowo działalność notariuszy ograniczała się do kancelarii arcybiskupów gnieźnieńskich, gdzie korzystano z ich pomocy przy sporządzaniu ważnych dokumentów, odgrywali też dużą rolę w sferze sądownictwa kościelnego. Na dalszy rozwój i wzrost znaczenia notariatu wpłynęły prowadzone w XIV w. procesy z Zakonem krzyżackim, podczas których wymagano zachowania formy dokumentu (tzw. instrumentu) notarialnego.

Stopniowo, po uzyskaniu prawa mianowania notariuszy przez biskupów polskich, notariat pojawił się w niemal wszystkich diecezjach. Od XIV w. działalność notariuszy zaczęły regulować statuty synodalne. Coraz większą wagę przykładano do ich właściwego przygotowania i wykształcenia, co potwierdzają postanowienia biskupów i statuty synodalne. Pod groźbą klątwy i nieważności aktu zakazywano wykonywania czynności notariuszom, którzy nie potwierdzili swych uprawnień u biskupa lub oficjała i nie zostali wpisani do rejestru notariuszy publicznych (tzw. admisja). Tylko akty sporządzone przez właściwie umocowanych notariuszy posiadały rękojmię wiary publicznej. „Ars notaria” należała w średniowieczu do sztuk wyzwolonych i rozumiana była jako umiejętność spisywania i redagowania aktów, z reguły w oparciu o wzorcowe formularze czynności. Stopniowo od notariuszy, którymi mogły być tylko osoby, które uzyskały od biskupa zaświadczenie o „cnotliwym życiu i dobrej sławie”, zaczęto wymagać także wiedzy prawniczej.

Niewielka w pierwszym okresie liczba notariuszy papieskich zaczęła stopniowo rosnąć. Choć byli duchownymi i działali z reguły z upoważnienia papieskiego, to ich rola nie ograniczała się do działalności w kancelariach i sądach kościelnych, zatrudniała ich także kancelaria królewska, niekiedy osoby prywatne. W 1543 r. król Zygmunt I przyznał im prawo sporządzania testamentów dla szlachty. Działalność notariuszy papieskich, ich merytoryczne przygotowanie wpłynęły na przejście do praktyki prawnej szeregu pojęć i form, wywodzących się z prawa rzymskiego i kanonicznego.

W XVI w. prawo mianowania notariuszy apostolskich posiadali w Polsce biskupi, oficjałowie, kanonicy, kanclerze dworu biskupiego, a od XVIII w. nuncjusze papiescy. Prawo kreowania notariuszy uzyskała od papieża w 1594 r. także Akademia Zamojska. Korzystając z tego uprawnienia, wykształcono w niej i mianowano w latach 1607-1767 aż 115 notariuszy. Liczniejszą grupę stanowili jeszcze w XV w. notariusze cesarscy, którzy prawdopodobnie uzyskiwali nominacje za granicą. Notariusze papiescy przetrwali do końca Rzeczypospolitej, zaś notariusze cesarscy do około połowy XVII w.

Notariat w systemach prawa stanowego miejskiego i ziemskiego. Coraz wyraźniejsze z upływem stuleci zróżnicowanie stanowego systemu prawnego w Polsce powodowało odmienną rolę notariatu i notariuszy w poszczególnych systemach prawa: kanonicznego, miejskiego i ziemskiego (szlacheckiego). Z powodu braku zainteresowania instytucją ze strony władzy państwowej, notariat publiczny w pełni ukształtował się i wykonywał swe funkcje tylko na gruncie prawa kanonicznego. Termin „notarius”, występujący także na gruncie pozostałych systemów prawa Rzeczypospolitej, miał wobec tego inne, szersze znaczenie. Określano nim w zasadzie wszystkie osoby przyjmujące akty, sporządzające odpowiednie wpisy kancelaryjne i dokumenty (sędziów, podsędków, pisarzy i podpisarzy oraz urzędników kancelarii), ale także redaktorów aktów prawnych, sekretarzy, doradców prawnych.

W prawie miejskim „notarius” - pisarz miejski był zwierzchnikiem kancelarii miejskiej, zaś obok spisywania uchwał władz miejskich, sporządzał także protokoły i rejestrował czynności z zakresu prawa cywilnego, co zbliżało nieco zakres jego działania do notariusza publicznego w systemie prawa kanonicznego. Choć nie było prawnych przeszkód do łączenia kościelnego notariatu publicznego z notariatem miejskim, to wypadki takie należały do

rzadkości. Urząd pisarza miejskiego- notariusza traktowano jako publiczny, a do właściwego wykonywania przez niego powierzonych mu czynności przykładano dużą wagę. Za wystawienie wadliwego dokumentu groziła mu kara obcięcia ręki. Surowo karano także fałszerstwo dokumentu. Wśród notariuszy miejskich od XVI w. dominowały osoby świeckie, pobierające za swą pracę wynagrodzenie od miasta oraz stron. Notariuszem-pisarzem miejskim w Krakowie był m.in. jeden z wybitniejszych prawników polskich XVI w., znawca prawa magdeburgskiego, Jan Cerasinus (właściwie Jan Kyrstein).

Także na gruncie prawa ziemskiego (szlacheckiego) nie rozwinął się początkowo świecki notariat publiczny. Mimo to, właśnie w tym systemie prawa dawnej Rzeczypospolitej, doszło do wykształcenia się załączków funkcji, a przede wszystkim nazwy "rejent", która w następnych stuleciach stała się synonimem terminu "notariusz".

Cechujący okres staropolski brak zainteresowania władzy państwowej rozwojem świeckiego notariatu wynikał nie tylko z działania w Polsce notariuszy papieskich i cesarskich. Istotnym powodem było uzyskanie już od I połowy XIII w. wysokiej rangi dowodowej przez dokumenty władz świeckich oraz sądowych: dokument monarszy, starościński, sądu ziemskiego, a także władz i sądów ziemskich. Ewolucja prawa prywatnego przyniosła wzrost znaczenia prowadzonych przez szlacheckie sądy ziemskie i grodzkie ksiąg sądowych, które z czasem uzyskały charakter ksiąg publicznych. Wypis z ich treści, sporządzony i potwierdzony w sposób zgodny z prawem stanowił urzędowy dowód dokonania czynności prawnej i posiadał pierwszeństwo przed innymi środkami dowodowymi. Prowadzenie ksiąg należało do licznego grona sędziów, podsędków i pisarzy sądowych, nie mających jednak początkowo wiele wspólnego z funkcją notarialną. Istotę czynności stanowił bowiem wpis do księgi, a nie zeznanie przed upoważnioną osobą.

Rejent (regent) i rejentura (regentura). Wzrost znaczenia ksiąg sądowych, spowodowany rozwojem prawa hipotecznego, a zwłaszcza ustawą o zapisach z 1588 r., będącą jednym z najchwalebniejszych przykładów polskiego ustawodawstwa hipotecznego, wprowadziły zmiany w organizacji kancelarii prowadzącej księgi, sprzyjające rozwojowi notariatu świeckiego. Pod koniec XVI w. w kancelarii sądów szlacheckich wyodrębniono regenturę (rejenturę) z jej przedstawicielem – regentem (rejentem). Pierwsza urzędowa wzmianka o regencji (rejencji) w kancelarii sądu grodzkiego pochodzi z 1601 r., wymieniają go także konstytucje (ustawy) sejmowe z XVII w. Wciąż jednak zajmował pozycję odmienną od notariusza publicznego, zbliżoną bardziej do wyspecjalizowanego urzędnika kancelarii sądowej. Stopniowo rosły wymagania co do kwalifikacji i wiedzy prawniczej rejentów, wyraźnie rosła także ich ranga i znaczenie.

Na potrzebę wprowadzenia do prawa polskiego świeckiego notariatu publicznego dobitnie zwracał uwagę w II połowie XV w., w "Memoriale o urządzeniu Rzeczypospolitej" jeden z najwybitniejszych pisarzy politycznych epoki Jan Ostroróg. Polscy królowie ingerowali jednak w sprawy notariatu tylko na terenach, na których dominował protestantyzm. I tak, prawo wyboru notariuszy uzyskały od Stefana Batorego oraz Zygmunta III sejmy w Inflantach oraz Prusach.

Upadek Rzeczypospolitej w rezultacie kolejnych rozbiorów, dokonanych przez sąsiednie mocarstwa Rosji, Austrii i Prus w latach 1772, 1793 oraz 1795, przerwał dotychczasową ewolucję systemu prawa, uniemożliwiając dalszy proces przekształcania się rejentów w kancelariach sądowych w notariuszy publicznych.

II. Okres zaborów. Notariat na ziemiach polskich w XIX i początkach XX w.

Notariat w Księstwie Warszawskim. Kolejny, ważny etap w ewolucji nowożytnego polskiego notariatu publicznego rozpoczął się z chwilą wprowadzenia w 1808 r. na ziemiach Księstwa Warszawskiego francuskiej ustawy notarialnej z 1803 r. Tą drogą przejęty został wprost model notariatu łańskieckiego, a na ziemiach polskich ukształtowała się właściwa funkcja notarialna. W roku 1810 przepisy te rozciągnięto na tereny przyłączonych do Księstwa po zwycięskiej wojnie z 1809 r. departamentów galicyjskich (Galicja Zachodnia i część Wschodniej)

Recepcja francuskiej ustawy notarialnej była utworzonym w 1807 r. po pokoju w Tylży Księstwie Warszawskim konsekwencją wprowadzenia jako obowiązującego prawa cywilnego Kodeksu Napoleona z 1804 r. Notariuszy, posiadających status funkcjonariuszy publicznych, nazywano w Księstwie "pisarzami aktowymi". Ustanawiano ich po 2 przy sądach pokoju (notariusze powiatowi) oraz w odpowiedniej liczbie w większych miastach, przy trybunałach cywilnych I instancji (notariusze departamentowi). Mimo braku odpowiedniego upoważnienia ustawowego powołano również notariuszy przy sądzie apelacyjnym (tzw. odzewnym) w Warszawie. W odróżnieniu od pozostałych upoważnieni zostali do dokonywania czynności na terenie całego kraju. Jednym z nich był Jan Wincenty Bandtkie, wybitny prawnik, gorący zwolennik instytucji notariatu, którą uważał za "środek zagradzający pieniaczku i zapewniający spokojność orzekania". Z jego osobą wiąże się anegdota, potwierdzająca prawdziwość opinii o wysokiej fachowości, przestrzeganiu prawa i rzetelności notariuszy w Księstwie Warszawskim: nawet od osobiście mu znanego i niemal powszechnie rozpoznawalnego w państwie księcia Józefa Poniatowskiego zażądał przedstawienia świadków potwierdzających zgodnie z przepisami jego tożsamość.

Notariuszy mianował król na wniosek ministra sprawiedliwości, wymagano od nich fachowego, prawniczego przygotowania, aplikacji w kancelarii notarialnej oraz złożenia tzw. egzaminu asesorskiego, a także złożenia kaucji przy obejmowaniu urzędu. W Księstwie Warszawskim nie utworzono przewidzianych przez francuską ustawę izb notarialnych. Poza sporządzaniem czynności dobrej woli notariuszom powierzono w praktyce funkcje tzw. konserwatorów hipotek, obejmujące m.in. wynikające z przepisów wprowadzonego w Księstwie francuskiego prawa hipotecznego prowadzenie ksiąg hipotecznych.

Notariat Królestwa Polskiego. Instytucja notariatu ustalona w krótkim okresie istnienia Księstwa Warszawskiego utrzymała się także w utworzonym w 1815 r. na mocy traktatu wiedeńskiego Królestwie Polskim. Wprowadzono do niej pewne zmiany, w tym terminologiczne, nawiązujące do polskich tradycji przedrozbiorowych. Notariuszy, których nadal obowiązywało składanie kaucji, mianowała dożywotnio Komisja Rządowa Sprawiedliwości, będąca ówczesnym ministerstwem sprawiedliwości.

Ważnym momentem w dalszym rozwoju notariatu publicznego na ziemiach polskich było wydanie polskich ustaw hipotecznych z 1818 r. i 1825 r. Zastąpiły one krytykowaną i niedostosowaną do warunków polskich hipotekę francuską. Wówczas to, po raz pierwszy w drodze aktu prawnego notariuszom nadany został tytuł urzędowy rejenta. Analogia do rozwiązań przedrozbiorowych, tradycji polskiej hipoteki i roli rejenta przy jej prowadzeniu była wyraźna. Wprowadzone wówczas zmiany poszerzały zakres działania rejentów, którym przekazano szereg czynności, wynikających z przepisów prawa hipotecznego. Notariusze weszli m.in. w skład kancelarii oraz tzw. zwierzchności hipotecznej, rozpoznającej wnioski o wpis do hipoteki. W jej składzie znaleźli się także pisarze hipoteczni, którzy stali się od tej pory grupą powiązaną z notariuszami wspólnym, w znacznej części zawodowym interesem. Znalazło to w późniejszych latach odzwierciedlenie w utworzeniu na ziemiach centralnych prężnej organizacji, jaką było Zrzeszenie Notariuszów i Pisarzy Hipotecznych Królestwa Polskiego.

Okres Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego stanowiły w dziejach polskiego notariatu bardzo ważny etap. Nowoczesny notariat publiczny, oparty na najlepszych europejskich wzorach zakorzenił się na dobre, zyskując uznanie, potwierdzające potrzebę jego dalszego istnienia, a ukształtowana szybko dobra tradycja pozwoliła na przetrwanie grupy zawodowej notariuszy i zachowanie znakomitej opinii także w następnym, trudnym dla notariatu polskiego ziem centralnych okresie.

W 1876 r. na ziemiach Królestwa Polskiego wprowadzona została, wraz z likwidacją resztek odrębności ustrojowej tych ziem, rosyjska ustawa notarialna z 1866 r. O ile w skali całej Rosji ustawa z 1866 r., oparta do pewnego stopnia na wzorach francuskich, była aktem postępowym i nowoczesnym, o tyle na ziemiach polskich, gdzie utrwaliła się tradycja wywodząca się wprost z obowiązującej tu poprzednio w wersji podstawowej ustawy francuskiej z 1803 r., nowe zasady były krokiem wstecz. Ustawa rosyjska pogarszała znacznie pozycję prawną mianowanych jako urzędnicy państwowi średniej rangi. O deprecjacji zawodu świadczyły także zasady mianowania notariuszy przez prezesa warszawskiej Izby Sądowej (sąd II instancji) na wniosek prezesa sądu okręgowego. Nie wymagano wykształcenia prawniczego, a jedynie złożenia praktycznego egzaminu z umiejętności sporządzania aktów notarialnych oraz znajomości prawa w niezbędnym zakresie. Wszystkie dokumenty notarialne sporządzane miały być w języku rosyjskim.

Mimo niekorzystnych zmian zachowana została niewielka odrębność organizacji notariatu w Królestwie, wynikająca z utrzymania polskiego prawa hipotecznego oraz dotychczasowych urzędów hipotecznych (instytucja pisarzy hipotecznych). Polegała ona na rezygnacji z powołania tzw. starszych notariuszy przy archiwach notarialnych.

Mimo niesprzyjających warunków, aż do końca rosyjskiej obecności na tych terenach notariat Królestwa Polskiego pozostał instytucją wyłącznie polską, nie uległ w najmniejszym stopniu rusyfikacji, a dobre tradycje poprzednich lat pomogły przetrwać trudny okres. Na znaczenie i ważną rolę notariatu zwracał uwagę w swych obszernych pracach jeden z najwybitniejszych jego znawców, a zarazem wybitny historyk notariatu, działający i tworzący w Warszawie w II połowie XIX w. Adam Niemirowski.

Ziemie zaboru austriackiego. Notariat galicyjski. Na ziemiach polskich pod panowaniem austriackim nowoczesna organizacja notariatu pojawiła się później. Tylko na niewielkich terenach Wolnego Miasta Krakowa (1815-1846) utrzymała się aż do 1859 r. organizacja notariatu, oparta na francuskiej ustawie z 1803 r., będąca śladem krótkiej przynależności tych ziem do Księstwa Warszawskiego. Niewielki liczebnie notariat krakowski cieszył się wysokim uznaniem, a notariusze brali aktywny udział w życiu politycznym, kulturalnym i naukowym miasta.

Na pozostałych terenach polskich zaboru austriackiego dopiero w 1850 r. weszła w życie pierwsza z austriackich ustaw notarialnych, zastąpiona następnie ustawą z 1855 r. Choć obie odegrały w dziejach notariatu w monarchii Habsburgów ważną rolę, to dopiero kolejna ustawa z 1871 r. spełniła pokładane w niej nadzieje i wywarła znaczący wpływ na dalszy rozwój instytucji, w tym na ziemiach polskich.

Ustawa austriacka z 1871 r. obowiązywała na terenie Galicji ponad 60 lat, w tym już po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, aż do unifikacji notariatu polskiego dokonanej rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej z 1933 r. Zawarte w niej rozwiązania, duży zakres swobody działania organów samorządu korporacyjnego umożliwiły znaczną aktywizację środowiska i wzrost znaczenia notariatu jako osobnej instytucji.

Notariusze uzyskali status funkcjonariuszy publicznych, mianowanych przez Ministra Sprawiedliwości. Oddzielono wykonywanie zawodu notariusza i adwokata, na co zezwalały jeszcze poprzednie ustawy. Samorząd notarialny zyskał dobre warunki działania. Notariusze okręgu sądowego tworzyli kolegium notarialne, a jego organem wykonawczym była izba notarialna z wybieranymi na 3 lata prezesem oraz członkami. Wysokie wymogi kwalifikacyjne obejmowały obok wyższego wykształcenia prawniczego także praktykę – aplikację notarialną oraz obowiązkowy egzamin notarialny przez sądem krajowym wyższym. Dużym problemem praktycznym stała się szybko rosnąca liczba tzw. kandydatów notarialnych, którzy mimo spełnienia wszystkich wymagań oczekiwali na nominację niekiedy nawet ponad 20 lat.

Na terenach Galicji istniały kolegia notarialne we Lwowie, Krakowie, Przemyślu, Tarnowie (do 1914 r.), początkowo także w Czerniowcach. Wielu galicyjskich notariuszy łączyło działalność zawodową z aktywnością społeczną i polityczną. Niektórzy z nich odegrali istotną rolę w działalności ogólnoaustriackich stowarzyszeń notariuszy, jak m.in. Stefan Muczkowski i Stanisław Madeyski, kierujący przez wiele lat Oesterreichisches Notarverein w Wiedniu. Wymieniony wyżej Madeyski osiągnął najwyższą wśród notariuszy galicyjskich pozycję. Profesor, a następnie dziekan Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz rektor tej uczelni,

pełnił także funkcję austriackiego ministra wyznań i oświaty. Wielokrotnie wybierany do Sejmu Krajowego we Lwowie oraz wiedeńskiej Rady Państwa przez wiele lat był także sędzią austriackiego Trybunału Państwa, będącego prototypem sądu konstytucyjnego.

Notariat na ziemiach zaboru pruskiego. Na części ziem zaboru pruskiego, które wchodziły w skład Księstwa Warszawskiego, przejściowo utrzymana została francuska ustawa notarialna i wprowadzona na jej podstawie organizacja notariatu. W 1845 r. w całych Prusach, a zatem także na ziemiach polskich zaboru pruskiego wprowadzona została nowa ustawa, regulująca zasady działania i organizacji notariatu. Obowiązywała ze zmianami wprowadzonymi w latach 1880 i 1890 do 1900 r., gdy weszły w życie przepisy ustaw ogólnoniemieckiej oraz pruskiej o sądownictwie niespornym z 1898 r. i 1899 r.

Notariuszy, posiadających status niesędziowskich urzędników państwowych, mianował minister sprawiedliwości. Notariat można było łączyć z wykonywaniem zawodu adwokata. Wysokie wymagania kwalifikacyjne zezwalały na mianowanie notariuszem tylko osoby posiadającej kwalifikacje niezbędne do objęcia urzędu sędziowskiego. Choć zasadą miała być nominacja dożywotnia, to jednak wobec mianowania notariuszami niemal wyłącznie czynnych zawodowo adwokatów, nominacja dokonywana była na czas prowadzenia przez nich działalności przy określonym sądzie. Do końca 1918 r. notariusze na tych terenach mogli używać tytułów „Justizrat” lub „Geheimer Justizrat”. W odróżnieniu od ustaw obowiązujących na terenie pozostałych zaborów, przepisy pruskie nie przewidywały obowiązku składania kaucji.

Specyficzne normy organizacyjne pruskiego notariatu, połączone z antypolską polityką władz nie pozwoliły na polonizację notariatu na tych terenach, a notariuszom-Polakom uniemożliwiły na osiągnięcie sukcesów porównywalnych z pozostałymi ziemiami polskimi.

III. Druga Rzeczypospolita. Unifikacja notariatu polskiego.

Okres Drugiej Rzeczypospolitej stanowił niezwykle ważny etap rozwoju notariatu polskiego. Długo oczekiwane unifikacja notariatu wywarła ogromny wpływ na jego dalsze dzieje, stanowiąc podstawowy wzorzec prawny i moralny dla kilku pokoleń polskich notariuszy. Udało im się stworzyć odrębną w skali całego kraju świadomą swych celów i zadań grupę zawodową.

W odrodzonym po okresie zaborów w 1918 r. państwie utrzymano początkowo w mocy odziedziczone po zaborcach systemy prawne. W organizacji notariatu występowały w związku z tym obszary, różniące się istotnie co do zakresu działania, zasad organizacji, statusu prawnego notariuszy. Do chwili unifikacji notariatu, dokonanej w 1933 r. ustawodawca polski wkraczał w tę dziedzinę tylko w niewielkim, częściowym zakresie.

Potrzeba unifikacji, stworzenia i szybkiego wprowadzenia w życie jednolitego dla całego kraju prawa o notariacie odczuwana była przez całe środowisko notariuszy polskich. Jeszcze w czasie trwania I wojny światowej z inicjatywy notariuszy warszawskich, w ramach utworzonej przez nich Delegacji Koleżeńskie Notariatu powstały pierwsze ustawy notarialnej, oparte na doświadczeniach Królestwa Polskiego i wykorzystujące rozwiązania ustawy austriackiej z 1871 r. w zakresie samorządu korporacyjnego. Wkrótce po odzyskaniu niepodległości z inicjatywy notariuszy krakowskich powstał kolejny projekt, a ogólnopolskie zjazdy notariuszy w Krakowie (1922) oraz Warszawie (1923) uchwały katalog zasad, na których oparta miała być przyszła ustawa notarialna. Prace nad ordynacją notarialną prowadziła także od połowy lat 20. Komisja Kodyfikacyjna Rzeczypospolitej Polskiej, która uchwaliła w 1933 r. projekt ustawy notarialnej, oparty na przygotowanym w 1930 r. projekcie Jakuba Glassa.

Długi okres prac nad ogólnopolskim prawem o notariacie pozwolił na szerokie zaktywizowanie środowiska, a znaczącą rolę w organizowaniu prac i zacieśnianiu więzów między notariuszami z poszczególnych części kraju odegrało środowisko małopolskich kolegów notarialnych, w tym zwłaszcza kolegium krakowskiego, oraz środowisko notariuszy z terenów województw centralnych, skupionych wokół działającego na tych terenach Zrzeszenia Notariuszów i Pisarzy Hipotecznych. Wśród osób szczególnie zasłużonych dla dzieła unifikacji wymienić należy m.in. Tadeusza Starzewskiego, Bronisława Okołowicza, Zygmunta Hübnera, Mariana Kurmana, a także członków Komisji Kodyfikacyjnej: Jakuba Glassa, Ludwika Cichowicza, Witolda Prądzyńskiego, i Władysława Leopolda Jaworskiego, autora „Reformy notariatu”, jedynej przedwojennej monografii naukowej, poświęconej notariatowi i gorącego orędownika jego unifikacji. Liczne projekty ustaw stworzyły kanon podstawowych zasad, które ustawodawca musiał uwzględnić w przyszłym prawie o notariacie, a ścisła współpraca środowisk pozwoliła na faktyczną unifikację notariatu jeszcze przed opracowaniem i wprowadzeniem w życie jednolitego prawa.

27 października 1933 r. wydane zostało rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Prawo o notariacie (Dz.U RP 1933, nr 84, poz.609). Nazywane niekiedy „konstytucją notariatu polskiego”, odegrało istotną rolę w dalszym rozwoju instytucji, pozwoliło na zachowanie tradycji wolnego notariatu nawet w niesprzyjającym okresie powojennym notariatu państwowego. Stanowiło widoczny dowód skuteczności działań środowiska polskich notariuszy, ukoronowanie wysiłku poprzednich lat i potwierdzenie dokonanych stosunkowo nielicznej prawniczej grupy zawodowej.

Rozporządzenie z 1933 r. oparte zostało na najlepszych europejskich wzorcach prawa o notariacie, odwołujących się do tradycji francuskiego ustawodawstwa notarialnego. Notariuszy mianował minister sprawiedliwości. Zdefiniowani zostali jako funkcjonariusze publiczni, co umożliwiło nadanie notariatowi – po raz pierwszy w skali całego kraju -samorządu zawodowego, choć tylko na podstawowym szczeblu izb, tworzonych w okręgach sądów apelacyjnych, bez drugiego, ogólnopolskiego stopnia, postulowanego przez środowisko. Organy izb – walne zgromadzenia oraz rady izb, wybierane na 3-letnie kadencje, zdołały jednak doprowadzić do utworzenia

namiastki samorządu na szczeblu centralnym, w postaci odbywających się stale i cieszących dużym autorytetem Konferencji Prezesów i Wiceprezesów Rad Notarialnych. Izby, utworzone w Warszawie, Poznaniu, Lwowie, Krakowie, Lublinie, Wilnie i Katowicach posiadały osobowość prawną.

Prawo o notariacie stworzyło nowym organom samorządu dobre warunki do prowadzenia działalności unifikacyjnej w obrębie poszczególnych izb. Duże znaczenie moralne i praktyczne miały przyznane samorządowi uprawnienia nadzoru nad notariuszami. Nadzór sprawowali także prezesi sądów okręgowych i apelacyjnych, zaś nadzór naczelny – minister sprawiedliwości.

Od kandydatów na notariuszy wymagano ukończenia 30 roku życia, uniwersyteckich studiów prawnych, 5-letniej aplikacji notarialnej, zakończonej egzaminem notarialnym. Po zdaniu egzaminu aplikant stawał się asesorem notarialnym. Nie wiązało się z tym żadne uprawnienie do zatrudnienia w kancelarii czy pierwszeństwo w zakresie mianowania, a jedynie możliwość uzyskania upoważnienia do zastępowania notariusza.

W pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości w Polsce działało ok. 600 notariuszy. W chwili wejścia w życie jednolitego prawa o notariacie było ich 779 notariuszy, zaś do chwili wybuchu II wojny światowej liczba ta wzrosła do 845 notariuszy.

Duża aktywność środowiska notariuszy w Polsce przedwojennej przejawiała się także w wydawaniu stojącego na wysokim poziomie merytorycznym czasopisma "Przegląd Notarialny", a pod koniec okresu także "Kwartalnika Prawa Prywatnego". Problemy notariatu poruszane były także w dwutygodniku "Notariat i Hipoteka". W okresie przed unifikacją aktywnie działały organizacje i stowarzyszenia notariuszy, m.in. Zrzeszenie Notariuszów i Pisarzy Hipotecznych byłego Królestwa Polskiego, Stowarzyszenie Notariuszy Sądu Apelacyjnego w Poznaniu, Związek Pracowników Notariatu i Hipoteki, Związek Urzędników Adwokackich i Notarialnych na Ziemię Zachodnie Rzeczypospolitej.

Po ujednoczeniu prawa o notariacie aktywną działalność prowadziło Zjednoczenie Notariuszów Rzeczypospolitej Polskiej, powstające w poszczególnych izbach Stowarzyszenia Asesorów i Aplikantów, a rolę związku zawodowego pełnił Związek Pracowników Notariatu i Hipoteki Rzeczypospolitej Polskiej. Powstała nawet spółdzielnia Domy Wypoczynkowe Pracowników Notariatu i Hipoteki. Całe środowisko aktywnie wspierało akcje charytatywne, pomocowe, starając się zaznaczyć pozytywnie swą obecność i społeczną rolę.

IV. II wojna światowa.

Wybuch II wojny światowej przerwał we wrześniu 1939 r. proces dalszej unifikacji notariatu polskiego na podstawie rozporządzenia z 1933 r. Choć w warunkach pokoju obowiązywało ono bardzo krótko i nie udało się wprowadzić w życie w pełni wszystkich zawartych w nim norm, to tradycje stworzone w okresie międzywojennym okazały się bardzo silne i przetrwały lata okupacji.

Mimo, iż wojna spowodowała dezorganizację notariatu i zaprzestanie normalnej działalności przez organy samorządu, to lata okupacji nie oznaczały całkowitej przerwy w obowiązywaniu prawa o notariacie z 1933 r. Po aneksji części terenów polskich i włączeniu ich do Rzeszy zlikwidowane zostały całkowicie działające na ich terenach kancelarie notarialne. Podobny los spotkał kancelarie na ziemiach zagarniętych po 17 września 1939 r. przez ZSRR.

Jedynie na terenie Generalnej Guberni dopuszczono dalsze funkcjonowanie polskich notariuszy na podstawie dotychczasowych przepisów, jednak ze znacznym ograniczeniem kompetencji. Od 1941 r. wprowadzono ponadto na tych terenach notariat i notariuszy niemieckich. Władze okupacyjne ingerowały bardzo głęboko w działalność samorządu notarialnego. W Krakowie powołano komisarycznego kierownika i zarządcę izby notarialnej, podobnie postąpiono w Warszawie i Lublinie. Nominacje notariuszy zastrzeżone zostały dla władz niemieckich, jednak komisaryczne zarządy uzyskały w tym zakresie pewien wpływ.

Zmiany rozmiarów poszczególnych izb wynikały nie tylko z wcielenia części terenów do Rzeszy, ale także z utworzenia nowych sądów apelacyjnych (Radom). Problemy praktyczne wynikały także z faktu, iż nie wszyscy notariusze zmobilizowani we wrześniu 1939 r. powrócili do swych kancelarii, usunięto notariuszy żydowskiego pochodzenia, a sytuację pogarszały aresztowania i represje ze strony okupantów. W całym okresie okupacji notariat poniósł ogromne straty, wojny nie przeżyło wielu notariuszy i pracowników kancelarii, m.in. warszawskiej izbie notarialnej zginęło lub zmarło przed zakończeniem wojny aż 77 notariuszy, w izbie lubelskiej 30 notariuszy, zaś w najmniejszej przed wojną izbie katowickiej starty były szczególnie duże i dotknęły aż 80 % notariuszy. Represje ze strony władz radzieckich dotknęły także w dużym stopniu notariuszy na terenie apelacji wileńskiej i lwowskiej, a notariusze znaleźli się wśród polskich jeńców rozstrzelanych w Katyniu i Charkowie.

V. Notariat w PRL.

II wojna światowa nie zniszczyła tradycji poprzedzającej ją okresu. Po jej zakończeniu formalną podstawą działania notariuszy nadal było rozporządzenie z 1933 r. W zmienionych diametralnie warunkach ustrojowo-politycznych rozpoczął się jednak nowy jakościowo etap dostosowywania wymiaru sprawiedliwości oraz organów obsługi i pomocy prawnej do potrzeb nowego aparatu władzy. Wobec dużych strat wojennych, a także nowej polityki kadrowej ministerstwa sprawiedliwości, zaznaczonej w dekretach z 1946 r., istotnej zmianie uległo oblicze personalne notariatu.

W wyznaczonych na nowo okręgach sądów apelacyjnych (w tym w 3 nowych w Gdańsku, Olsztynie i Wrocławiu) zorganizowane zostały izby notarialne, a dokonane we wszystkich w 1948 r. wybory wyłoniły nowe rady notarialne. Od 1945 r. powrócono także do przedwojennej tradycji zwoływania Konferencji Prezesów i

Wiceprezesów Rad Notarialnych. Działalność samorządu została jednak w nowych warunkach ograniczona, a podstawowym problemem stały się próby znalezienia formuły pozwalającej na ocalenie samodzielnego charakteru notariatu jako instytucji. Po raz kolejny ujawniła się wykształcona w okresie międzywojennym silna świadomość odrębności zawodowej i samodzielności wykonywanych funkcji. Nie wystarczyła ona jednak by powstrzymać nadchodzące zmiany.

Po zaostreniu kursu politycznego w połowie 1948 r. i zmianach w prawie oraz organizacji wymiaru sprawiedliwości przeprowadzonych w 1950 r., doszło do całkowitego odejścia od dotychczasowych modelowych rozwiązań w dziedzinie organizacji notariatu, opartej od tej pory na wzorcach radzieckich notariatu państwowego. Ustawa z dnia 25 maja 1951 r. Prawo o notariacie, uchylając moc obowiązującą rozporządzenia z 1933 r. rozpoczęła z dniem wejścia w życie 1 stycznia 1952 r. nowy etap w dziejach polskiego notariatu. Notariat stał się organem państwowym, działającym w postaci państwowych biur notarialnych, pod nadzorem Ministra Sprawiedliwości i jego organów. Notariusze, podobnie jak inne osoby zatrudnione w biurach stali się pracownikami państwowymi. Utracili gwarancje niezależności, nie posiadali immunitetu niezawisłości, choć w pewnym zakresie powierzono im funkcje w sferze orzecznictwa sądowego. Zniesiony został samorząd korporacyjny, a likwidację jego majątku powierzono Ministrowi Sprawiedliwości.

Czynności notarialne wykonywać mogli tylko notariusze, a zakres kompetencji państwowych biur notarialnych ulegał zwiększeniu wobec przekazywania im niektórych czynności należących do sądów powszechnych w zakresie postępowania nakazowego i upominawczego, spadkowego. W 1964 r. biuram notarialnym powierzono także prowadzenie ksiąg wieczystych.

W całym okresie istnienia notariatu państwowego i obowiązywania ustawy z 1951 r. zdawano sobie sprawę z potrzeby gruntownej reformy ustrojowej polskiego notariatu. Dostrzegano – zarówno wśród notariuszy, jak i w nauce - potrzebę daleko idących zmian w organizacji i zakresie działania państwowych biur notarialnych, powrotu do instytucji samorządu notarialnego, ścisłego określenia i oddzielenia tradycyjnych funkcji notariatu od pozostałych, powierzonych mu zadań.

VI. Na drodze do odrodzenia notariatu. Prawo o notariacie z 1989 r.

Gruntowne reformy, zakończone pełną transformacją ustrojowo-polityczną w Polsce, umożliwiły także zmiany w organizacji i zasadach działania polskiego notariatu. Pierwszym etapem na drodze do pełnego odrodzenia instytucji w tradycyjnych, klasycznych dla jej funkcjonowania formach wolnego notariatu były zmiany przeprowadzone w 1989 r., przepisami nowego prawa o notariacie.

Ustawa z dnia 24 maja 1989 r. utrzymywała wprowadzie istnienie państwowych biur notarialnych, lecz dawała także od dawna oczekiwaną przez środowisko możliwość prowadzenia działalności w formie indywidualnej kancelarii notarialnej, funkcjonującej poza strukturami państwowych biur notarialnych. Zarówno notariusz zatrudniony w biurze notarialnym, jak też prowadzący indywidualną kancelarię działali jako osoby zaufania publicznego, a dokonywane przez nich czynności miały charakter dokumentu urzędowego. Zakres wykonywanych czynności obu grup różnił się, m.in. notariusz prowadzący indywidualną kancelarię nie mógł przyjmować dokumentów na przechowanie ani dokonywać czynności w postępowaniu wieczystoksięgowym. Funkcję kierownika zakładu spełniał wobec notariuszy państwowych prowadzących indywidualne kancelarie prezes sądu wojewódzkiego. Nadzór nad wszystkimi notariuszami, niezależnie od formy działania, sprawował Minister Sprawiedliwości przez powołane organy lub wyznaczone osoby.

Kolejną, ważną zmianą było utworzenie namiastki samorządu notarialnego, na który składały się okręgowe zgromadzenia notariuszy, Rada do Spraw Notariuszy przy Ministrze Sprawiedliwości oraz kolegium notariuszy. W skład walnych zgromadzeń notariuszy wchodził jednak tylko ci, którzy wykonywali swe obowiązki w państwowych biurach notarialnych. Wszystkie organy miały charakter opiniodawczo-doradczy i pozbawione były w zasadzie władczych uprawnień.

VII. Odrodzenie notariatu. Prawo o notariacie z 1991 r.

Decydujące o obliczu współczesnego notariatu polskiego zmiany wprowadzone zostały na mocy kolejnej, bardzo ważnej w XX-wiecznych dziejach instytucji ustawy z dnia 14 lutego 1991 r. (Dz.U. nr 22, poz.91). Notariuszom przywrócono status osoby zaufania publicznego, immanentną częścią reformy stało się stworzenie organów samorządu notarialnego, wyposażonego we własny zakres kompetencji. Nowe prawo o notariacie wejść miało w życie po upływie dwuletniego okresu przejściowego. Choć przewidziano w czasie jego trwania dalsze, oparte na dotychczasowych zasadach równoległe działanie zarówno indywidualnych kancelarii, jak i państwowych biur notarialnych, to w zakresie odpowiedzialności dyscyplinarnej, czynności sporządzanych przez notariuszy obu grup, a także samorządu notarialnego stosowano nowe przepisy z 1991 r.

Notariuszom przyznano prawo złożenia w terminie 3 miesięcy od wejścia ustawy w życie wniosku o wyznaczenie siedziby kancelarii notarialnej albo o powołanie na stanowisko sędziego sądu rejonowego. Stopniowo, w miarę wyznaczania siedzib nowych kancelarii, Minister Sprawiedliwości likwidował kolejne państwowe biura notarialne, przekazując jednocześnie prowadzenie ksiąg wieczystych właściwym sądom.

Do czasu wyboru nowego samorządu notarialnego oraz sądów dyscyplinarnych działały dotychczasowe, przewidziane w ustawie z 1989 r. organy. Na Ministra Sprawiedliwości nałożony został obowiązek zwołania w określonym terminie zgromadzeń notariuszy izb notarialnych, które dokonały wyboru członków Krajowej Rady Notarialnej, rad izb notarialnych, ich prezesów i wiceprezesów.

W dziejach polskiego notariatu rozpoczął się nowy jakościowo etap. Sprawny i szybki przebieg procesu transformacji notariatu w okresie przejściowym, przewidzianym w ustawie z 1991 r., możliwy był dzięki zachowaniu przez środowisko polskich notariuszy także w okresie powojennym istnienia notariatu państwowego, żywej tradycji podstawowych zasad i rozwiązań modelowych nowoczesnego notariatu. O sile tej tradycji, potrzebie odwoływania się do najlepszych wzorców stworzonych podczas ewolucji instytucji na ziemiach polskich, świadczy dobitnie fakt, iż podstawowe rozwiązania strukturalne i modelowe nowego prawa o notariacie z 1991 r. nawiązywały wyraźnie do rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z 1933 r., unifikującego polski notariat.